

Священко З.В. (Умань)

СТВОРЕННЯ «ОСОБЛИВОЇ НАРАДИ З ПОТРЕБ
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ», ЇЇ СКЛАД,
СТРУКТУРА, ПРИНЦИПИ ДІЯЛЬНОСТІ (1902 – 1905 РР.)

THE ESTABLISHMENT OF «THE SPECIAL MEETING THE NEEDS OF
AGRICULTURAL INDUSTRY» ITS STAFF, STRUCTURE, PRINCIPLES OF
ACTIVITY (1902 – 1905)

У запропонованій статті розглядаються порядок створення, склад, структура, принципи діяльності «Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості». Дається оцінка змісту нової аграрної політики міністерства фінансів Російської імперії початку ХХ ст.

Ключові слова: *Особлива нарада, нова аграрна політика, місцеві комітети, модернізація, опозиція.*

The article deals with the order of establishment, the staff composition, the structure, principles of activity «The special meeting the needs of agricultural industry». The author's assessment of the new agrarian policy of the Ministry of Finance in the Russian Empire at the beginning of the twentieth century is proposed in the article.

Key words: *The special meeting, new agrarian policy, local committees, modernization, opposition.*

Кінець ХІХ – початок ХХ ст. – неоднозначний період в соціально-економічній та суспільно-політичній історії Російської імперії. З одного боку, відбувається надшвидкий розвиток промисловості, фінансів, банківської справи тощо. З іншого – аграрний сектор переживає кризу. Стан справ у цьому секторі економіки країни неспростовно засвідчив, що попередня політика уряду на селі зазнала фіаско. Подальше ігнорування кризи у сільському господарстві, як

засвідчує аналіз залученої нами історичної джерельної бази, могло би призвести до негативних наслідків. Урядові кола, імператор розуміли дуалістичну природу аграрного питання (політична та економічна складові), були готові до того, щоби реалізувати нову аграрну політику, відмінну від попередньої, уникнути можливих суспільно-політичних потрясінь та соціально-економічних катаклізмів. У такий спосіб актуалізувалася ще одна проблема: зміст нової аграрної політики, яке відомство візьметься за розроблення її засад. До цього часу власті неодноразово ініціювали створення різноманітних комісій, які б вивчили стан справ на селі. Прикладом може бути «Особлива нарада з потреб сільськогосподарської промисловості» (далі – Особлива нарада), яка діяла в 1902 – 1905 рр. в Російській імперії. Адже саме робота Особливої наради є прикладом коректних, тією чи іншою мірою науково обґрунтованих дискусій, під час яких ураховувалися інтереси якщо не всіх, то більшості сільгоспвиробників. Обговорення питань суспільно-політичного життя селян, рішення, що були прийняті, продемонстрували кардинальні зміни у ставленні держави до селян.

Питання діяльності «Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості», розглядалося у працях ряду істориків. М.С. Симонова¹ достатньо детально висвітлює різні періоди діяльності Особливої наради, а також розглядає боротьбу течій в правлячих колах з аграрної політики. С.М. Сидельников² робить змістовний аналіз політики самодержавства напередодні революції 1905 р. Найбільш зважений аналіз вказаної проблематики був зроблений в працях істориків петербурзької історичної школи: Б.В. Ананьїча, Р.Ш. Ганеліна³, В.С. Дякіна⁴. У ряді їх робіт проведений багатосторонній аналіз усієї внутрішньої, у тому числі і аграрної політики царизму напередодні революції 1905 р. і досить детально розглянутий розвиток взаємин представників Міністерства фінансів і Міністерства внутрішніх справ в області вирішення аграрного питання. І.К. Щербакова⁵ у своєму дослідженні розглядає Особливу нараду як альтернативний центр обговорення проектів аграрних перетворень в 1902 – 1905 рр. Однак на відміну від цього автора ми не вважаємо, що ініціатива у створенні Особливої наради належала Д. Сипягіну. Діяльність Особливої наради стала

предметом дослідження американського історика, професора російської історії Д. Мейси. У статті «Земельна реформа і політичні зміни: феномен Столипіна» він відмітив, що будь-яка реформа починається з «революції свідомості». Така ідеологічна революція, що привела до переосмислення аграрної проблеми і до вироблення нових радикальних рішень, сталася в Росії між початком 90-х рр. XIX ст. і 1905 р.⁶

Однак загалом вище означена проблема ще не була предметом активного наукового інтересу вітчизняних істориків, а тому стала предметом нашого аналізу. Автор статті ставить за мету на основі аналізу джерельної бази дослідити порядок створення, склад, структуру, принципи діяльності «Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості», та зробити висновки щодо доцільності створення даного органу для вирішення назрілих в державі проблем. Наукова новизна запропонованої статті полягає у тому, що в ній автор на підставі аналізу нових джерел уточнила обставини, порядок створення Особливої наради, розкрила принципи її діяльності.

Упродовж 1898 – 1902 рр. міністр фінансів С. Вітте докладав наполегливих зусиль для створення позавідомчої аграрної комісії. Зокрема, з пропозицією щодо її створення він виступав у 1898 р. на засіданнях Комітету Міністрів. Крім того, щоб зрушити справу «з мертвої точки» міністр фінансів написав і листа на адресу Миколи II, в якому, окрім іншого, виклав і міркування стосовно структури та цілей роботи такої комісії. Однак ні імператор, ні найближче його оточення не поспішали з остаточною відповіддю. Фактично до початку XX ст. питання про створення позавідомчої аграрної комісії залишалось відкритим.

Ситуація на краще зазнала змін на початку XX ст. Це було зумовлено, з одного боку, загрозливою ситуацією, яка склалася у Київській, Полтавській та інших губерніях, уражених недородом та частковим голодом селян у 1901 – 1902 рр., з іншого – продуктивнішими діями міністерства фінансів. Зусиллями чиновників відомства, зокрема заступником міністра фінансів В. Ковалевським, у січні 1902 р. було підготовлено два проекти доповіді імператору із організації міжвідомчої наради для вирішення аграрного питання⁷.

У першому йшлося про необхідність створення «комітету для пошуку потрібних заходів, спрямованих на покращення сільського господарства»⁸. У другому – Особливої наради. В останньому документі аналізувався і стан справ у сільському господарстві. Потрібно зауважити, що В. Ковалевський певною мірою лукавив перед імператором, а можливо не хотів його засмутити. Тому, як міг, не драматизував ситуацію. Він, зокрема, стверджував, що труднощі, які мають місце в аграрному секторі економіки – тимчасові, зумовлені загальносвітовими кризовими тенденціями. Особливу увагу автор другого варіанту проекту звернув на те, що не відбулося зменшення «виробничих сил народу», уявлення про занепад сільського господарства гіперболізовані, вони ґрунтуються на «неправильному узагальненні труднощів окремих регіонів із загальним економічним становищем Росії»⁹. Вкрай обережно В. Ковалевський сповістив Миколу II про те, що покращення селянського життя відбувається занадто повільно порівняно з розвитком країни, «становище селян є вельми скрутним»¹⁰.

Незважаючи на таку мажорну тональність, підготовлений М. Ковалевським документ містив цілком резонні висновки, узагальнення та пропозиції. Насамперед на увагу заслуговує слушне судження про те, що стан справ у сільському господарстві має першочергове значення для економічного розвитку всієї країни. Правильною є думка і про те, що тогочасне сільське господарство не можна модернізувати застосовуючи лише «термінові заходи». Його оновлення повинно бути результатом розвитку всього економічного життя країни. Конструктивною є висловлена у документі пропозиція про об'єднання зусиль усіх міністерств, що мали безпосереднє відношення до сільського господарства, і створення Особливої наради, яка б опікувалася проблемами сільського господарства¹¹.

22 січня 1902 р. Миколою II було підписано указ про створення Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості. У цьому зв'язку виникає логічне, на нашу думку, запитання: чому імператор пішов на зустріч пропозиціям міністерства фінансів у 1902 р. і проігнорував їх у 1898 р., якщо їхній зміст суттєво не змінився. До того ж було втрачено чотири роки, упродовж яких криза у

сільському господарстві лише посилилася. Крім того, підписаний Миколою II проект не містив конкретної програми діяльності Особливої наради. Відповідь, очевидно, лежить у площині тонкощів політичного життя двору, особистісних симпатій/антипатій імператора. Підтвердженням наших міркувань є спогади С. Вітте та О. Суворіна.

У своїх мемуарах С. Вітте занотував, що В. Ковалевський не вніс до проекту про створення Особливої наради положення стосовно програми її дій на вимогу міністра фінансів. Свою позицію Сергій Юлійович пояснював необхідністю бути обережним, зважаючи на невдачу 1898 р. Він розумів, що вдруге з тією ж пропозицією до Миколи II міг звернутися лише міністр внутрішніх справ. Ураховуючи це, С. Вітте доручає Д. Сипягіну вести перемовини з царем стосовно створення Особливої наради: «Лише за підтримки Сипягіна та за його ініціативи вдалося знову порушити питання про створення селянської комісії»¹².

Чому саме Д. Сипягін став ключовою фігурою у стратегічних планах С. Вітте з організації Особливої наради. На нашу думку, ставка на міністра внутрішніх справ пояснювалася двома важливими моментами. По-перше, своєю посадою Д. Сипягін був зобов'язаний С. Вітте. По-друге, як занотував у своїх мемуарах О. Суворін, «Сипягіна государ вважав „своїм”, любив його, вірив йому, до Вітте довіри у государя завжди було мало, і сам Вітте знав це. Тому вплив Сипягіна на государя і дружба з ним були потрібні Вітте; Сипягіну потрібний був радник, досвідченіший за нього в інтригах, а Вітте, як людина розумна і кмітлива експлуатував Сипягіна, впливав на нього, а через нього і на Государя»¹³.

За сприяння Д. Сипягіна Особливу нараду з потреб сільськогосподарської промисловості очолив С. Вітте. До складу установи увійшло 22 чиновники високого рангу. Вони представляли такі інституції Російської імперії: Державну раду (А. Половцев, граф І. Воронцов-Дашков, Н. Чихачев, А. Куломзин, П. Семенов, Н. Герард), Міністерство землеробства та державного майна (А. Єрмолов), Міністерство внутрішніх справ (Д. Сипягін, Е. Ватаці, В. Плева), Міністерство фінансів (С. Вітте, В. Коковцов, О. Оболенський, М. Кутлер, О. Путилов) тощо¹⁴.

До Особливої наради також було кооптовано осіб, запрошених за особистої протекції Миколи II. Це були такі високопосадовці, як член Державної ради, сенатор І. Горемикін, статс-секретар М. Муравйов, міністр юстиції, сенатор С. Манухін, сенатор Г. Євреїнов, сенатор М. Хвостов¹⁵.

С. Вітте як голова Особливої наради мав право запрошувати до роботи установи усіх, кого вважав за потрібне. Однак ці члени мали право лише дорадчого голосу. Як засвідчує аналіз опрацьованих нами історичних джерел, міністр фінансів активно застосовував отримане від імператора право. За час діяльності Особливої наради ним до її роботи додатково було запрошено понад 100 осіб¹⁶. В основному це були такі опозиційно налаштовані до традиційного аграрного курсу посадовці, як Д. Піхно, П. Дюшен, А. Мануйлов та інші. У такий спосіб С. Вітте збільшував чисельність своїх прихильників у складі очолюваної ним установи.

На наш погляд, С. Вітте вдалося, попри особистий спротив імператора, забезпечити ключові позиції в Особливій нараді за представниками міністерства фінансів. Опосередковано про правильність нашого судження говорить і той факт, що міністр фінансів, як ніхто інший, був зацікавлений у продуктивній діяльності створеної ним установи. Пов'язано це було з тим, що основний його конкурент – міністерство внутрішніх справ в особі Д. Сипягіна – також зорганізувало подібну установу – Редакційну комісію. Тому С. Вітте вкрай необхідно було працювати набагато ефективніше за своїх колег-конкурентів. Для цього йому була потрібна команда однодумців.

Наступним кроком у процесі інституалізації Особливої наради стало окреслення кола компетенції, напрацювання засадничих принципів її діяльності. Свою особисту позицію С. Вітте висловив у приватній розмові імператору ще до офіційного відкриття Особливої наради. У розмові з царем С. Вітте намагався довести Миколі II, що Особлива нарада повинна обговорювати важливі, принципові питання аграрної політики¹⁷. Намагаючись вплинути на почуття імператора, застосовуючи історичну ретроспективу, закликаючи до збереження традицій, С. Вітте запропонував Миколі II очолити обговорення важливих питань

селянського буття, як це зробив Олександр III¹⁸. Порозумітися двом політикам не вдалося. Імператор твердо відстоював позицію, запропоновану Д. Сипягіним, яка зводилася до того, щоб зберегти за міністерством внутрішніх справ ключову роль у підготовці нової аграрної політики, всіляко обмеживши цілі та завдання роботи Особливої наради.

Переймаючись більше інтересами справи ніж власними амбіціями, С. Вітте вирішив не йти на відкриту конфронтацію з Миколою II та Д. Сипягіним. Він вчинив дипломатичніше – заручився підтримкою більшості членів Особливої наради, очікуючи кращої нагоди. Так, упродовж 2 – 26 лютого 1902 р. відбулося декілька засідань Особливої наради, на яких обговорювалася програма її дій. На підтримку пропозицій С. Вітте виступила більшість членів новоствореної установи. Зокрема, Ф. Тернер, П. Сабуров відкрито заявили про те, що без перегляду законодавства про селян немає шансів реально покращити стан справ у сільському господарстві імперії¹⁹.

Врешті-решт було висловлено основні завдання Особливої наради: «З'ясування потреб сільськогосподарської промисловості та пов'язаних із нею галузей народного труда»²⁰. Також товаришу міністра фінансів В. Ковалевському, який очолив спеціально створену комісію, було доручено скласти програму діяльності Особливої наради. Були викладені також побажання до структури програми. Зокрема, вважалося, що програма Особливої наради повинна представляти собою систематичне ціле, в якому питання групувалися за окремими категоріями. Таких категорій передбачалося п'ять: 1) заходи загального характеру; 2) заходи з покращення сільського господарства; 3) заходи, що стосуються торгівлі та транспортування сільгосптоварів; 4) особливі заходи з підвищення сільськогосподарської промисловості у селян; 5) заходи з розвитку та упорядкування селянських промислів.

15 лютого 1902 р. спеціально створена комісія під головуванням В. Ковалевського представила на розгляд членів Особливої наради проект розробленої ними програми. П'ять наведених вище нами категорій містили такі 40 питань: 1) сприяння земським та громадським закладам у їхній діяльності на

користь розвитку сільського господарства; 2) поширення сільськогосподарських знань та умінь шляхом організації відповідних курсів, читань, навчально-практичних господарств, виставок тощо; 3) покращення та розвиток дослідної справи, знайомство широкої громадськості з її результатами; 4) боротьба з негараздами сільського господарства: ярами, хворобами, епідеміями тощо; 5) будівництво і утримання доріг спільного користування; 6) прийняття законів, спрямованих на регламентацію та охорону водного господарства; 7) прийняття суворого покарання за самозахоплення землі, крадіжку сільгосппродукції, конокрадство; 8) будівництво і утримання доріг спільного користування місцевого значення; 9) підтримка єдності господарських одиниць шляхом утворення неподільних маєтків у зв'язку з переглядом законодавства про успадкування родовим майном; 10) полегшення способів усунення черезсмужжя; 11) заходи з покращення утримання місцевих доріг; 12) удосконалення законодавства про оренду землі; 13) заходи з найефективнішого використання казенних угідь на підставі оренди; 14) організація дрібного народного кредиту; 15) короткотерміновий сільськогосподарський кредит; 16) збільшення меліоративного кредитування; 17) налагодження роботи господарських союзів та кооперації; 18) з'ясування можливості застосування особливих заходів для піднесення сільськогосподарської промисловості Центрально-Чорноземних губерній; 19) поширення удосконалених систем та прийомів ведення сільського господарства, знарядь праці, сільськогосподарської техніки; 20) заходи з розвитку тваринництва; 21) заходи з розвитку молочного господарства; 22) поширення та покращення садівництва, бджолярства, городництва; 23) сприяння розвитку промислового виробництва, пов'язаного із сільським господарством, що підвищує його прибутковість; 24) покращення хлібної торгівлі; 25) обладнання зерносховищ; 26) урегулювання залізничних тарифів; 27) полегшення обміну земельних ділянок для усунення черезсмужжя; 28) застосування заходів із зміцнення внутрішніх ринків збуту; 29) покращення умов перевезення та постачання сільськогосподарських продуктів та хліба до казни; 30) покращення господарства та економічного становища селян залежно від умов

землекористування; 31) обговорення питань реорганізації селянського суду та самоуправління; 32) створення дрібної господарсько-попечительської одиниці; 33) можливе забезпечення селян землею при їхньому виході з громади; 34) організація мирського та земського оподаткування; 35) визначення межі дрібнення ділянок при громадському та подвірному землекористуванні; 36) залучення сільських громад до виселення надлишкового приросту населення; 37) сприяння переселенню та створення переселенських відділків у Європейській частині Російської імперії; 38) заохочення селян до добровільного розселення у межах свого наділу; 39) підвищення техніки кустарного виробництва та полегшення збуту кустарних виробів; 40) упорядкування селянських відходів на промисли²¹.

Аналіз наведених вище 40 позицій переконує у [наступному](#). По-перше, програму було складено відповідно до інструкцій, отриманих спеціально створеною комісією під головування В. Ковалевського. По-друге, програма відображала погляди С. Вітте на сутність і напрямки діяльності Особливої наради. Так, неодноразово міністр фінансів висловлювався за поширення серед селян сільськогосподарських знань, заснування землеробських союзів, сільськогосподарський кредит. По-третє, програма значно виходила за межі, встановлені компромісним рішенням стосовно питань, що належать до компетенції розгляду Особливою нарадою. По-четверте, вона відображала погляди прихильників нової аграрної політики на її сутність. У їхньому розумінні, враховуючи вище викладений зміст програми, аграрна політика – це складник внутрішньоекономічної політики, що містить соціально-економічний та суспільно-політичний компоненти. Соціально-економічна частина стосується таких визначальних питань у житті селянства, як проведення земельної реформи та врегулювання поточних сільськогосподарських справ: поліпшення землеустрою, підвищення агротехнічного обробітку землі, забезпечення селянських господарств сільгоспінвентарем, насіннєвим фондом, робочою худобою тощо. Суспільно-політичний аспект стосується форм і методів співпраці органів влади і селянства, правового статусу селян. По-п'яте, вона реально

відображала усі кризові явища у розвитку аграрного сектора економіки Російської імперії кінця XIX – початку XX ст., спрямовувалася на їхнє усунення. Тобто, на нашу думку, сутність та зміст програми були адекватні викликам часу. Її автори володіли інформацією про реальний стан справ у галузі.

Зрозуміло, що такий об'ємний документ як програма не міг не викликати критики, в окремих моментах, на нашу думку, конструктивної, на свою адресу. Водночас підкреслимо, що це свідчить про інтерес членів Особливої наради до того, чим їм доведеться займатися.

12 травня 1902 р. Микола II схвалив програму дій Особливої наради. Таким чином навесні 1902 р. члени Особливої наради вже знали чітко сферу застосування своєї розумової праці. У такий спосіб було пройдено черговий етап у становленні цієї інституції.

Ефективна робота Особливої наради залежала не лише від якості її кадрового складу. Важлива роль відводилася інформаційному забезпеченню. Враховуючи тогочасні інформаційні можливості члени Особливої наради одноголосно на черговому засіданні 2 лютого 1902 р. погодилися з тим, щоб до її діяльності залучити «місцевих людей». Однак офіційне рішення про їхнє створення було прийнято 9 лютого 1902 р. Таке рішення на порядок денний ставило питання про механізм такого залучення, а також спосіб чи способи, в які буде здійснюватися інформаційне забезпечення. Зокрема, було прийнято рішення про створення структурного підрозділу особливої наради – місцевих комітетів. За задумом, останні мали представляти собою специфічну колегію на чолі з відповідальним перед урядом керівником. Комітети поділялися на повітові та губерньські. Перші очолювали повітові предводителі дворянства, другі – губернатори.

Всього було організовано 618 комітетів. Із них 82 – губерньські, 536 – повітові. Із останніх 50 губерньських та 490 повітових комітетів діяло на Європейській території Російської імперії²².

Стосовно функцій повітових та губерньських комітетів, то їх точно у своєму виступі сформулював С. Вітте: «Очікувати від місцевих сил розробки питань

неможливо. Допомога місцевих сил фахівцям не потрібна. Я місцевому елементу надаю значення лише у сенсі поповнення програми: можливо, ми обійдемо увагою питання, які є важливими на місцевому рівні, але нам невідомі»²³.

Створюючи цей структурний підрозділ, члени Особливої наради вирішували ще одну проблему – вони діяльності Особливої наради надавали характеру контрольованої публічності. На нашу думку, такий крок за тогочасних умов був виявом справжнього лібералізму.

Таким чином, наприкінці XIX – на початку XX ст. сільське господарство Російської імперії конче потребувало ефективних реанімаційних дій. Аграрна політика, аграрне питання із суто економічної проблеми перетворилися й на політичну.

Під дією об'єктивних та суб'єктивних факторів 22 січня 1902 р. цар підписав указ про створення Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості, на яку покладалося напрацювати основні принципи нової аграрної політики. Становлення Особливої наради відбувалося за умов гострої конкурентної боротьби між міністерством фінансів (з ініціативи якого й виникла нарада) та міністерства внутрішніх справ (за сприяння якого було створено Редакційну комісію).

До складу Особливої наради входили представники усіх міністерств та відомств, які тією чи іншою мірою опікувалися питаннями розвитку аграрного сектору. Широке представництво державних мужів дозволяє ідентифікувати Особливу нараду як справжній надвідомчий орган із вирішення актуальної соціально-економічної та суспільно-політичної проблеми. Вважаємо, що особлива нарада – продукт та результат наполегливих зусиль С. Вітте на шляху загальної модернізації імперії на початку XX ст. Особлива нарада виконувала функції справжнього центру з розробки основ нової аграрної політики. Згодом саме рішення Особливої наради ляжуть в основу Столипінської аграрної реформи.

- ¹ Симонова М.С. Кризис аграрной политики царизма накануне первой российской революции. / М.С. Симонова. – М.: Наука, 1987. – 254 с.
- ² Сидельников С.М. Аграрная политика самодержавия в период империализма. / С.М. Сидельников. – М.: Издательство Московского университета, 1980. – 289 с.
- ³ Ганелин Р. Ш. Российское самодержавие в 1905 году. Реформы и революция / АН СССР. Ин-т истории СССР. Санкт-Петербургское отд-ние. – СПб. : Наука. С.-Петербургское отд-ние, 1991. – 221с.; Ананьич Б.В., Кризис власти в России. Реформы и революционный процесс. 1905-1917 годы / Б.В. Ананьич, Р.Ш. Ганелин // История СССР. – 1991. – № 2. – С. 96-106.; Ананьич Б.В. Сергей Юльевич Витте и его время. / Б.В. Ананьич, Р.Ш. Ганелин. – СПб., 1999. – 430 с.
- ⁴ Дякин В.С. Деньги для сельского хозяйства 1892-1914 гг. (Аграрный кредит в экономической политике царизма). / В.С.Дякин. – СПб.: Изд-во СПбГУ, 1997. – 356 с.
- ⁵ Щербакова И.К. Особое Совещание о нуждах сельскохозяйственной промышленности и Редакционная комиссия Министерства внутренних дел как альтернативные центры обсуждения крестьянского вопроса в начале XX века (1902 – 1905 гг.). / И.К. Щербакова. – Дисс... к.и.н. – М., 2003. – 282 с.
- ⁶ Мэйси Д. Земельная реформа и политические перемены: феномен Столыпина / Д. Мэйси // Вопросы истории. – 1993. – № 4. – С. 3-19.
- ⁷ Дякин В.С. Деньги для сельского хозяйства. – СПб., 1997. – С. 114.
- ⁸ Російський державний історичний архів (далі – РДІА).. – Ф. 1233. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 5.
- ⁹ РДІА. – Ф. 1233. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 3, 7.
- ¹⁰ РДІА. – Ф. 1233. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 3, 7.
- ¹¹ РДІА. – Ф. 1233. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 3, 7.
- ¹² Витте С. Ю. Воспоминания. – М., 1960. – т. 2. – С. 217.
- ¹³ Суворин А.С. Дневник. – М., 1999. – С. 56.
- ¹⁴ Всеподданнейший отчет по Особому совещанию о нуждах сельскохозяйственной промышленности 1902 – 1904 гг. – С-Пб., 1904. – С. 2.
- ¹⁵ РДІА – Ф. 1233. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 201 – 202.
- ¹⁶ РДІА. – Ф. 1233. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 202.
- ¹⁷ РДІА. – Ф. 1233. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 36.
- ¹⁸ Симонова М. С. Кризис аграрной политики царизма накануне первой российской революции. – М., 1987. – С. 18.
- ¹⁹ РДІА. – Ф. 1233. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 36.
- ²⁰ Милюков П. Н. Введение // Нужды деревни. – СПб., 1904. – т.1. – С. 1-2.
- ²¹ Всеподданнейший отчет по Особому совещанию о нуждах сельскохозяйственной промышленности 1902 – 1904 гг. – СПб., 1904. – С. 60 – 68.
- ²² Всеподданнейший отчет по Особому совещанию о нуждах сельскохозяйственной промышленности 1902 – 1904 гг. – СПб., 1904. – С. 8.
- ²³ РДІА. – Ф. 1233. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 79 – 80.